

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Ю. А. МИЦИК (Київ)

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. у першоджерелах

І після 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького доводиться з прикрістю відзначати, що біографія гетьмана України відома тільки у загальних рисах, та й то з 1648 р., що далеко не повно розкрито історію очолюваної ним Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Одна з головних причин цього — втрата документів, особливо тих, що походять з табору українських повстанців, повільні темпи пошуку й видання матеріалів, котрі знаходяться в архівах.

Пропонуємо читачам джерела, виявлені нами у польських архівосховищах: в Архіві головному актів давніх у Варшаві (АГАД), Держархіві в Кракові та Бібліотеці Чарторийських у Кракові. В даній публікації представлено тексти 16 документів, що охоплюють 1648—1657 рр. Хронологічно вони розподіляються таким чином: 1648 р. — один документ, 1649 р. — 2, 1651 р. — 8, 1654 р. — 2, 1655 р. — 1, 1657 р. — 2. Майже всі вони збереглися у тогочасних (тобто середини — другої половини XVII ст.) копіях та перекладах польською мовою. Тільки один документ зберігся в оригіналі.

Добір документів для публікації був зумовлений певними причинами. Звичайно, дуже хотілося видрукувати документи, що дали б змогу зазирнути у внутрішній світ Б. Хмельницького, пояснили б його державні плани і т. п. Однак таких документів за весь повоєнний час дослідникам не пощастило знайти. Отже, треба, не чекаючи на сенсаційні знахідки, збирати по крихтах дані про Богдана Хмельницького, вводити їх до наукового обігу і так, крок за кроком, просуватися до наміченої мети.

Наведені нижче документи містять певну суму фактів, що стосуються і самого гетьмана, і Національно-визвольної війни. Всі вони вперше публікуються в науковому виданні. Деякі з них були відомі дослідникам, однак у радянській історіографії їх обходили мовчанням. Запропоновані нами документи мають переважно дипломатичний характер, їх автори та адресати — правителі держав, керівники урядів і військ, представники дипломатичних корпусів України, Речі Посполитої, Османської імперії, Кримського ханства, Молдавії. Це в першу чергу сам Богдан Хмельницький, його генеральний писар Іван Виговський, турецький султан Мухамед IV, кримський хан Іслам-Гірей III, відомі дипломати Речі Посполитої — Адам Кисіль, Анджей М'яківський, Маріан Станіслав Яскульський та ін. У цих документах насамперед висвітлюється роль Богдана Хмельницького як видатного дипломата, розкриваються невідомі або маловідомі сторінки відносин України з рядом країн, особливо Османською імперією, Кримським ханством, придунайськими державами. Але в них можна знайти дані й стосовно таких важливих битв, як Жовтоводська, Берестецька, боїв під Вінницею та Білою Церквою у 1651 р., фактів з біографії Богдана Хмельницького. Так, велику цінність має відомий ще М. С. Грушевському, але не виданий і досі звіт литовського шляхтича Мисловського про його посольство до Білої Церкви навесні 1651 р. Повернувшись до свого пат-

рона, польного гетьмана литовського, князя Януша Радзівілла¹, Мисловський усно доповів йому про результати своєї місії. Його реляція була занотована секретарями Я. Радзівілла і в такому записі дійшла до нашого часу. Сліди запису усної реляції виразно відчуються у викладі подій то від першої, то від третьої особи.

Звіт Мисловського цікавий тим, що він є одним з небагатьох документів, які висвітлюють внутрішнє життя повстанського табору. В центрі уваги дипломата стоїть постать Богдана Хмельницького. Він охоче цитує гетьмана, що дає можливість виявити навіть його мову й спосіб мислення. Наведеш Мисловським факти змальовують Хмельницького як видатного керівника Української держави, політичного лідера, який ціною величезних зусиль утримував єдиний визвольний фронт українських повстанців, незважаючи на гостру боротьбу різних його угруповань (поміркованого, центрального і радикального). Підмічені Мисловським деталі в російсько-українських дипломатичних відносинах дають нам змогу поглянути на них тверезо, без рожевих окулярів та пропущення через сито царської і радянської історіографії. Замовчуваний донедавна лист-відповідь султана Мухамеда IV до Б. Хмельницького, написаний не пізніше листопада 1655 р., підтверджує, що російсько-український договір 1654 р. був звичайним військово-політичним союзом, укладення якого диктувалося конкретною ситуацією, пошуками союзників у боротьбі проти Речі Посполитої за незалежну Українську державу. Як бачимо з цього листа (і не тільки з нього), Б. Хмельницький діяв на зовнішньополітичній арені як правитель незалежної держави в дусі тих позицій, які не підривали суверенності України, незважаючи на великодержавницькі наміри Москви, що намагалася вже тоді заборонити Україні дипломатичні зносини з Османською імперією та Річчю Посполитою і взагалі взяти під контроль будь-які її зв'язки з іноземними державами. Гетьман виявив готовність зміцнювати контакти з Османською Імперією, навіть укласти з нею союз. Про це він написав у своєму посланні-відповіді Мухамеду IV (кінець листопада – початок грудня 1655 р.), яке було надруковане у відомому корпусі документів Б. Хмельницького¹. До речі, нині готується їх нове видання, і необхідність публікації поряд з ними дипломатичної кореспонденції, адресованої гетьману, є незаперечною.

Інформацію з відомих листів Б. Хмельницького доповнюють адресовані йому послання-відповіді. Перше з них – це відповідь А. Киселя на лист гетьмана від 13(3) травня 1649 р.² Вона проливає світло на деякі обставини зриву Переяславського перемир'я. Два інші послання належать перу правителів Кримського ханства, складні взаємовідносини якого з Українською державою – Гетьманщиною доти майже не привертали до себе уваги. Зокрема, лист Іслам-Гірея III, який правив у 1644–1654 рр., пояснює позицію Криму щодо російсько-українського союзу 1654 р., показує той тиск, який чинила тоді кримська дипломатія на український уряд.

Важливим є лист константинопольського патріарха Партенія II (1644–1646, 1647–1651 рр.), в котрому перша особа у православному світі високо оцінює діяльність Богдана Хмельницького. Відзначимо, що листи Партенія II до київського митрополита С. Косова та корінфського митрополита Іоасафа III, який поліг під Берестечком, уже були опубліковані³, а паралельне послання патріарха до генерального писаря І. Виговського залишилося ненадрукованим через негласну заборону в радянський період вивчати діяльність цієї особи. Отже, дана публікація ліквідує і цю "біту пляму".

Унікальним є документ публікації №0. Це секретне донесення молдавського посла у Туреччину, що містить запис промови перед великим візирем Османської імперії Мелек Ахмед -пашою кримського посла Ларгікая. Саме в цій промові, а також у листі Іслам-Гірея III (док.

№9 даної публікації) чітко виражено офіційний погляд правителів Кримського ханства на Берестецьку битву, яку вони незграбно пробували представити як переможну для себе. Однак згадка кримського уряду про усобиці між ордами як головну причину того, що хан покинув поле битви, свідчить про інше.

Не переказуючи змісту наведених нижче документів, зазначимо, що в них є важлива інформація стосовно дипломатичних зв'язків Української держави з Молдавією, Ваіахією, Трансільванією, Кримським ханством та ін., про особисте життя гетьмана. Так, анонімний лист з Ясс від LXI. 1649 р. подає додаткову інформацію про українське посольство до придунайських держав, з яким було відправлено три відомих листа Б. Хмельницького від 25(15).IX. 1649 р. до правителя Трансільванії князя Ракоці Д'єрдя II та його брата Сигізмунда⁴. У короткій літописній замітці італійця Єроніма Піночі, секретаря Яна Казимира - короля Речі Посполитої в 1648–1668 рр., міститься звітка про одруження Б. Хмельницького з Ганною Золотаренко у 1651 р. Варто сказати кілька слів про два останні документи. Перший з них - витяг з літописних заміток, які були внесені українським православним священником з-під Замостя на сторінки богослужбних книг і склали Другий Замостський літопис, а другий - витяг з польських літописних заміток того ж регіону⁵. Обидва вони містять легенду про смерть та поховання Богдана Хмельницького під Замостям. Однак загальновідомо (і це підтверджують документи), що гетьман помер у Суботіві, де й був похований в Іллінській церкві; що у 1657 р. під Замостям його не було, там знаходився тільки полковник Антон Жданович, який очолював український корпус, союзний (а не ворожий!) шведам та трансільванцям. Можливо, в народній уяві змішалися події 1648 р., коли Богдан Хмельницький керував облогою Замостя, його похід на західноукраїнські землі у 1655 р., врешті, похід Ждановича за наказом Хмельницького на Польщу, де козаки брали участь у взятті Варшави, Кракова та інших міст. Як відомо, після облоги Замостя в 1648 р. помер від пошесті герой Національно-визвольної війни Максим Кривоніс. То чи не його дійсно поховали під Замостям? В усякому разі сам факт складення українським населенням Замойщини легенд про Богдана Хмельницького невдовзі по його смерті, вдячна пам'ять про нього як "сили і слави козацької, воїна-хранителя й непоколебимого государа" красномовно засвідчують велике прогресивне значення діяльності вождя Національно-визвольної війни.

Наприкінці зазначимо, що через брак місця всі документи подані нами тільки в українському перекладі. Збережено загальноживані в той час скорочення: "мость" (милість), "мости пане" (милостивий пане), "в. м." (ваша милість), "й. к. м." (його королівська милість), "м. м. п." ("мій милостивий пан"), "Г" (Господу).